

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 93 1972

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lennart Breitholtz

Lund: Staffan Björck, Carl Fehrman

Stockholm: E. N. Tigerstedt, Örjan Lindberger

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Gunnar Brandell, Thure Stenström

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen, Villavägen 7,
752 36 Uppsala

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksell Informationsindustri AB, Uppsala 1973

går från att en dikt är någon form av meddelande, måste man också gå ett steg längre, utanför det hermetiska språkliga systemet, till diktaren bakom. Med språkteori och språkfilosofi uttöms inte en dikning som Trakls; studiet måste för att bli meningsfullt kompletteras med en undersökning av språkets mänskligt psykologiska innebörd i de enskilda konkreta fallen. Lingvistikens rör sig med generella begrepp och kategorier, det ligger i sakens natur, men litteraturtolkaren kommer inte undan det enskilda och personliga. Eller med Hugo Friedrichs träffande formulering: »Für den Strukturalisten ist ein Text lediglich soweit interessant, als er Sprache ist, d. h. ein System, das in möglichst scharfen, möglichst mathematischen Formeln dargestellt werden kann. Das Interesse des Literaturhistorikers hingegen richtet sich auf den Text, insofern er ein komponiertes und einmaliges Sinngebilde ist, das es zu verstehen gilt. Literarische Texte gestatten nur teilweise die einem Strukturalisten willkommenen Formalisierbarkeit». (Friedrich: Strukturalismus und Struktur in literaturwissenschaftlicher Hinsicht i: Europäische Aufklärung, Herbert Dieckmann zum 60. Geburtstag, München 1967.)

Gunilla Bergsten

Expressionismus als Literatur. Gesammelte Studien. Herausgegeben von Wolfgang Rothe. Francke Verlag, Bern 1969.

Eva Kolinsky: *Engagierter Expressionismus. Politik und Literatur zwischen Weltkrieg und Weimarer Republik.* J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart 1970.

Som utgivare av det imponerande 800-sidiga samlingsverket *Expressionismus als Literatur* konstaterar Wolfgang Rothe desillusionerat i en efterskrift att litterär bildning i våra dagar inte längre utgör något desideratum! (Rothe är född 1929, han är Dr. phil. och litteraturforskare samt var 1954-66 förläggare.) »Die Literatur hat ihre geistige Rolle — oberhalb der spezialisierten 'Fächer' und beruflichen Disziplinen — anscheinend ausgespielt und ist eine quantité négligeable geworden — das war sie in den expressionistischen Jahren wohl noch nicht, wenigstens nicht in solchem Masse und in den Augen der 'Gebildeten' mit derartiger Selbstverständlichkeit wie heute.» Därmed sammanhänger, menar Rothe, att han förgäves har sökt exempelvis någon filosof, psykolog eller konsthistoriker, någorlunda hemmastadd i fråga om den expressionistiska litteraturen och villig att ta sig an uppgifter som »Expressionismus und Tiefenpsychologie» eller »Bildende

Kunst und Literatur im Expressionismus». (Lärarnas arbetsstyngda situation vid de tyska »massuniversiteterna» berör han också!) Förhållandevis många av medarbetarna utgörs av germanister bosatta i USA — »eine Folgeerscheinung zweifellos der Emigration während der Hitlerjahre sowie der starken Auswanderung junger Wissenschaftler seit Kriegsende». Först i och med 1960-talet — och inte minst just i USA — har intresset för expressionismen blivit markant. Till Expressionismus als Literatur har uppemot ett femtital litteraturforskare lämnat originalbidrag.

Man räknar med omkring 200 tyska expressionistiska författare på 1910- och 20-talen, varav närmare hundra med födelseår ungefär mellan 1885 och 1892. I samlingsverket porträtteras mer ingående fjorton expressionistiska lyriker, tolv dramatiker och åtta prosaister. En rad inledande uppsatser presenterar därjämte översiktligt expressionismens lyrik, prosa, drama och teater, liksom vidare bl. a. dess förhållande till impressionismen och jugendstilen (tyvärr dock ej till naturalismen och till Neoromantik). Wolfgang Rothe har med sin förkärlek för idéhistoriska perspektiv (han beklagar i sitt förord att det på sistone intensiva studiet av expressionismen har varit så ensidigt filologiskt inriktat på stil- och formproblem) själv tagit sig an det magistrala temat *Der Mensch vor Gott: Expressionismus und Theologie*. Vad som förenade expressionisterna, betonar Rothe, var inte något allmänt erkänt expressionistiskt program; »es lag in ihren prinzipiellen gleichen Reaktionen auf das Vorhandene, Gegebene in Gesellschaft, Staat und Kultur».

Dominik Jost (professor vid University of Rochester, USA) svarar för den högst läsvärda studien *Jugendstil und Expressionismus*; analyserna av Max Dauthendey- och Else Lasker-Schüler-texterna går f. ö. igen i Dominik Josts skrift *Literarischer Jugendstil* (1969), som jag lovordade i min forskningsöversikt *Jugendstil-forskningen, expressionismen och Richard Dehmel i Samlaren 1971* (s. 164 ff.). Else Lasker-Schüler (1869-1945) debuterade 1902 med diktsamlingen *Styx*. På grundval av ett närstudium av *Syrinxliedchen* och *Eros* hävdar Jost: »Die beiden Gedichte zeigen den Weg von der Ornamentik des Jugendstils zur ausfahrenden, leidenschaftlichen Ekstase der Expressionismus, aber auch von der Laszivität zur Passion, vom Faun zu Eros.» Att man också kan tala om Jugendstildrag hos Edith Södergran antydde jag i min ovan berörda forskningsöversikt. Det är bekant hur Edith Södergran, när hon 1920 fick Else Lasker-Schülers samlade

dikter i sin hand, fann henne »överjordiskt härlig»; Gunnar Tideström framhåller i sin biografi att Edith Södergran redan tidigare var bekant med hennes poesi och han pekar på överensstämmelser i bildspråket mellan de båda skalderna. Else Lasker-Schüler, som i samlingsverket först i raden av expressionistiska lyriker avporträtteras av Heinz Politzer, har alltsedan 1950-talet varit livligt omskriven i Tyskland, återupptäckt som hon blev efter andra världskriget. Den senaste boken är Dieter Bänisch: *Else Lasker-Schüler. Zur Kritik eines etablierten Bildes* (J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung. Stuttgart 1971). Bänischs målsättning i den onekligen svårgenomträngliga och dessutom litet obehagligt polemiska boken går ut på »das literarisch verfestigte, wissenschaftlich geweihte Bild Else Lasker-Schülers aufzubrechen». I varje fall bör de båda senaste decenniernas forskning kring Else Lasker-Schüler hos oss kunna stimulera till en fördjupad komparativ granskning av hennes och Edith Södergrans lyrik.

Det fanns ett dialektiskt inslag i expressionismen som gjorde att många expressionister med förkärlek ägnade sig åt en dramatisk gestaltning, hävdar Rothe; det gällde också författare, »die gar kein Drama im herkömmlichen Sinne schreiben konnten oder wollten». Man brukar ju annars skilja mellan ett tidigt skede av expressionismen — före världskriget — som hade sitt främsta uttrycksmedel i lyriken och ett andra stadium, då fr.a. dramat fick ge uttryck åt sociala och politiska visioner och aspirationer.

Såväl lyriker som dramatiker är Felix Braun (f. 1885), som framstår som en av de sista företrädarna för wienerimpressionismen och »nyromantiken» från sekelskiftet. Han figurerar naturligt nog inte i Expressionismus als Literatur, men jag vill här likväl notera att Klaus Peter Dencker svarar för en nyutkommen bok, betitlad *Literarischer Jugendstil im Drama. Studien zu Felix Braun* (Verlag A. Schendl. Wien 1971), som inledningsvis försöker fixera »Die Erneuerungsbewegung um 1900» och »das 'Besondere Lebensgefühl'». Dencker tar upp en diskussion kring ungdomstilbegreppet, dvs. »literarischer Jugendstil», men trots åtskilliga reservationer mot tidigare forskare på den litterära ungdomsforskningens gebit anser han sig ha grund för att framhålla utpräglade Jugendstilslag — det gäller inte minst motivet »Tanz- und Gebärde» — i Felix Brauns tidigare dramatik. Därmed bemöter Dencker Jost Hermands påstående i sin efterskrift till antologin *Lyrik des Jugendstils* (Reclam. 1964), att det bara är den tyska lyriken som tydligt präglas av

den litterära Jugendstilen; »ganze Dramen oder Romane wird man mit diesem Begriff kaum erfassen können / ... /».

Expressionismen mynnade till dels ut i *da-daismen*; detta förhållande utgör ett föremål för studium i det sista avsnittet i Expressionismus als Literatur. Hugo Ball, Hans Arp och Kurt Merz Schwitters porträtternas i närbild. Den »nya sakligheten» var en annan förlöpare av expressionismen, högst oförenlig med den destruktiva dadaismen. Wolfgang Rothe beklagar att han inte funnit någon som kunnat och velat ta hand om »Expressionismus und neue Sachlichkeit». Den lucka, som en utbliven studie över »Expressionismus und Politik» erbjuder, kan i viss mån sägas vara täckt genom Karl Heinz Daniels' uppsats »Expressionismus und Technik». »Es ist eines der grossen Rätsel des 'Zeitgeistes', wieso sich Menschenverbrüderung und nationaler Fanatismus als miteinander vereinbar erweisen konnten», reflekterar Bonnprofessorn Daniels. »Nach dreiundvierzig Friedensjahren zogen auch die meisten Expressionisten begeistert in den Krieg / ... /. Nur wenige waren von Anfang an gegen den Krieg. Die Proteste setzten in breiter Front erst 1916 ein.» Redan Heinrich Eduard Jacob skilde i inledningen till sin antologi *Verse der Lebenden* (1924) mellan två skeden i kriget: det »kollektiva äventyret» 1914/15 och »det pacifistiska uppvaknandet» 1916/18 under intrycket av massdöndandet och massförstörelsen. Som krigsfrivillig anmälde sig 1914 Ernst Toller (med judiskt påbrå), som några år senare (1919) var en av ledarna för den kortlivade rådsrepubliken i München. Han är naturligtvis med sin starka politiska inriktning och sin radikala omorientering en centralfigur i detta sammanhang, expressionism och politik. Carol Petersen (professor vid universitetet i Valparaiso, USA) svarar för Ernst Toller-studien.

»For effective intervention in practical affairs, German literary men were, however, singularly ill-equipped. The fact, that they were outsiders by choice or circumstance deprived them of opportunities for realistic observation», förklarar Gordon A. Craig i uppsatsen *Engagement and Neutrality in Weimar Germany* (1967). Det verklighetsfrämmande draget hos de tyska författarna eller skribenterna understryks på samma vis av Eva Kolinsky i *Engagiierter Expressionismus. Politik und Literatur zwischen Weltkrieg und Weimarer Republik*. Den föreliggande undersökningen, förklarar Eva Kolinsky, »beschränkt sich auf einen begrenzten Aspekt: die utopischen Konzepte einer Erneuerung und die Ansätze poli-

tischer Aktivität, die unter dem Eindruck von Krieg und Revolution im deutschen Expressionismus entstanden.» Det material Eva Kolinsky stöder sig på utgörs av litterära tidskrifter, politiska pamfletter, uppsatser och manifest osv. Särskild uppmärksamhet ägnas *Der Sturm*, med Herwarth Walden som utgivare; den var och förblev i huvudsak opolitisk. Vidare och i främsta rummet granskas *Die Aktion* och *Die weissen Blätter*. »Franz Pfemferts literarisch-politisches Blatt Die Aktion härtet dagegen die sozialkritischen Tendenzen der Vorkriegszeit zu einer Kritik am Krieg.» Censuren tvang Pfemfert att överge den demonstrativa antikrigspropagandan; men han visste råd att kringgå censurens argusögon. Die Aktion lästes i skyttegravarna; den klargjorde, konstaterade senare Erwin Piscator, »dass kein unabänderliches Fatum uns in diesen Dreck führte, sondern dass nur Verbrechen an der Menschlichkeit und dem Menschen dazu geführt hat.» För Die weissen Blätter blev René Schickele utgivare på nyåret 1915. Denne tvangs snart att med sin tidskrift söka asyl i Schweiz. Die weissen Blätter kunde dock i allmänhet införas och säljas i Tyskland. Det var sålunda fr. a. i Die Aktion och Die weissen Blätter som författarna och konstnärerna fann de främsta språkrören för sin krigskritik. Die weissen Blätter fick f. ö. genom sin förankring i Schweiz kontakt med Clarté på ett tidigt stadium.

Eva Kolinskys värdefulla översikt bjuder väl allra mest av intresse i studiet av hur de revolutionära händelserna i Tyskland återspeglas i de politiskt mer engagerade tidskrifterna. Jag återger till sist denna klargörande sammanfattning: »Under dem Eindruck des martialischen Geschehens formuliert sich in allen Zeitschriften ein Protest, der den Krieg als unmenschlich entlarven und die Hoffnung auf eine bessere, menschliche Welt bewahren oder wecken will. Das Kriegsende ist historischer Fixpunkt der Utopie, Ende des Krieges och Beginn neuer Zeit scheinen identisch. Die Revolution in Deutschland löst jedoch keines der vielfältigen Postulate ein, die sich ihr auf politischem und künstlerischem Gebiet verbinden. In der Zeitschriften härtet sich die Erkenntnis, dass die aktuellen Ereignisse nach november 1918 die Utopie eines grundsätzlichen Neubeginns nicht erfüllten, zum Indiz für die Negativität der Zeit. Nachkriegszeit gilt als ungebrochene Fortsetzung des Kriegszeit.» Så kom dessa tidskrifter att på ett olyckligt vis ställa sig kritiska och misstänksamma mot republiken. »Wie gegen den Krieg, engagieren sich die Blätter ab 1919 gegen die Republik.»

I långa loppet blev denna negativism en ödesdiger faktor bland andra, även om den är begriplig sedd mot de messianska, socialistiska förnyelsedrömmarnas sammanbrott i Tyskland.

Ulf Wittrock

Gunnel Malmström: *Menneskehjertets verden. Hovedmotiv i Pär Lagerkvists diktning*. Gylvendal Norsk Forlag. Oslo 1970.

Gunnel Malmström är den andra norska som skriver en bok om Pär Lagerkvist. Det är betecknande, därför att Lagerkvist alltid haft ett nära förhållande till norskt landskap och norskt kulturliv. Till hans vänner hörde på sin tid den norske målaren Henrik Sørensen, som är mästare till ett av de mest invelserika Lagerkvistporträtten, fullbordat 1922. När Sørensens berömda bibliska målningar sattes upp i Linköpings domkyrka vid trettioåttalets mitt, skrev Lagerkvist om dem i Konstrevy. En norsk regissör, Hans Jacob Nilsen, gav skådespelet *Bödeln* dess urpremiär i Bergen. Under krigsåren var Lagerkvist en av de svenska diktare som gav de mest oförglömliga uttrycken åt en nordisk samkänsla, inte minst med sina ord om tystnaden i det ockuperade Norge: »ej viskar längre strand till strand, ej fjäll till fjäll i natten.»

Gunnel Malmström tillhör en forskargeneration som fått sin starkaste vetenskapliga inspiration under åren närmast efter andra världskriget. Det var en tid då skuggan av den nyligen bortgångne Peter Rockseth, den analytiska skolans häröld med rötter i fransk explication de texte och anförelse till den anglosaxiska nykritiken, låg dominerande över många yngre litteraturforskarens metoduppfattning i Norge. Men samtidigt verkade Lorentz Eckhoff, som bl. a. skrev en bok om symbolismen och själv kallade sig för »syntesens» förkämpe i sitt lands litteraturforskning, och Eckhoffs lite yviga entusiasm betydde mycket för den metodiska inspirationen under denna period. Man kan säga att Gunnel Malmström förenar dessa båda forskares metoder i sin Lagerkvistbok, och det är säkert ingen händelse.

Huvudlinjen i detta arbete, med dess välfunna titel, är att belysa den inre spänningen i Lagerkvists värld alltifrån barndomsåren. Man har talat mycket om dualismen i Lagerkvists värld och livssyn, och Gunnel Malmström betraktar denna dualism utifrån en mycket enkel men samtidigt väsentlig utgångspunkt: skillnaden mellan livet-världen »så som det är» och »det som inte finns», formuleringar så äkta